

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІАРХ ФОТІЙ ТА ВІЗАНТІЙСЬКА ЦЕРКВА У ІХ СТОЛІТТІ

В. ОРЕХОВСЬКИЙ

ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-8037-3135>

Чернівецький торговельно-економічний інститут ДТЕУ

У статті розглянуті основні моменти багатогранної діяльності однієї з найвидатніших постатей у візантійській історії ІХ століття, яскравого церковного і політичного діяча, вченого і богослова – Константинопольського патріарха Фотія. Аналізуються основні етапи розвитку богословської думки з урахуванням специфіки та зв'язку духовного знання людства з державним управлінням. Особлива увага приділяється тим церковним лідерам, богословам, які обстоювали загальнолюдські духовні цінності, творчості, свободи в контексті взаємодії держави та церкви. Церковні історики називають цю епоху епохою патріарха Фотія, визначного богослова, історика, науковця, дипломата, релігійного діяча і церковного письменника. Об'єктом дослідження є державна і церковна політика Візантійської імперії в ІХ ст., а також особистість патріарха Фотія та його церковна діяльність. Його політика мала величезний вплив не тільки на церковно-державні відносини у Візантії, але і визначила характер стосунків між церквами Сходу і Заходу. В особі Фотія знайшли своє відображення тенденції до об'єднання і незалежності внутрішніх сил Візантії від Риму. Ці тенденції були притаманні державному життю Ромейської імперії також і в подальший період.

Вивчення складних і суперечливих за наслідками історичних подій і явищ, що призвели до церковного розколу, базується на методологічних настановах і принципах релігієзнавства та історичної науки, а дослідницький фокус статті звернено на унаочнення історичного і суспільно-політичного тла, юрисдикційних трансформацій та церковно-політичних контроверз, зумовлених боротьбою Римських пап і Константинопольських патріархів за церковний універсалізм у християнському світі, котрі, зрештою, привели до проголошення взаємних анафем і остаточного розколу Церкви Христової. Досліджуються методика діяльності візантійських місіонерів й звичайна практика їхніх місій. Переглянуто проблеми хронології та характеру русько-візантійських відносин наприкінці ІХ ст.

Ключові слова: Фотій, Візантійська імперія, Константинопольський патріархат, християнство, церковно-державна політика.

The article is devoted to the multifaceted activities of one of the most prominent figures in the Byzantine history of the IX century, a prominent church and political figure, scientist and theologian – Patriarch Photius of Constantinople. The special stages of development of theological thought are analyzed with account of specificity and connection of spiritual knowledge of humanity with state administration. The main attention is paid to those church leaders, theologians who advocated universal human values, creativity, and freedom in the context of the interaction of the state and the church. Church historians call this epoch the era of Patriarch Photius, a prominent theologian, historian, scholar, diplomat, religious figure and church writer. The object of the study is the state and church policies of the Byzantine Empire in the ninth century, as well as the personality of Patriarch Photius and his church activities. Photius' activities had a huge impact not only on church-state relations in Byzantium, but also identified the nature of relations between the churches of East and West. He reflected the tendency to unite and independence the Byzantine internal forces from Rome. These tendencies were inherent in the state life of the Roman Empire also in the subsequent period.

The study of complex and contradictory historical events and phenomena that led to the church schism is based on methodological guidelines and principles of religious studies and historical science, and the research focus of the article is aimed at illustrating the historical and socio-political background, jurisdictional transformations and ecclesiastical transformations, the struggle of the popes and patriarchs of Constantinople for ecclesiastical universalism in Christendom, which eventually led to the proclamation of mutual anathemas and the final split of the Church of Christ. The methodology of the Byzantine missionaries and their usual practice are studied. The problems of chronology and nature of Rus-Byzantine relations in the late tenth century are being revised.

Key words: Photius, Byzantine Empire, Patriarchate of Constantinople, Christianity, church-state policy.

Постать Фотія належить до тих видатних історичних осіб, характер і значення діяльності яких заслуговують на підвищену увагу з боку дослідників. Адже, за словами відомого богослова та церковного історика Іоанна Мейендорфа, Фотій "... чи не одна з найвидатніших фігур візантійського періоду історії Церкви"¹. Однак, на думку одного з найбільш видатних спеціалістів XIX ст. у царині церковної історії, професора О.П. Лебедева, до 1891 року, коли відзначалося тисячоліття з дня смерті Фотія, у тогочасній історіографії налічувалося менше десятка присвячених патріарху робіт, з яких лише три заслуговували на увагу. Таку ситуацію він пояснював незрілістю вітчизняної церковно-історичної науки, яка у відповідь на прагнення західної історіографії "накинути побільше тіні на особистість цього патріарха" "впала в протилежну крайність, вдарилася в апологетизм"². Тим не менш, постать цього видатного церковно-історичного діяча знайшла своє відображення у наукових студіях І.В.Платонова³, Ф.М. Россейкіна⁴ та, врешті решт, і того ж О.П. Лебедева⁵. В останні роки особа Фотія привертає увагу Л.В. Павленко⁶, Є.В. Пащенко⁷, Н.Ю. Сухової⁸ та ін.

Метою статті є дослідження основних напрямів церковної та політичної діяльності Константинопольського патріарха Фотія.

Історична доба, на тлі якої розгорталася діяльність Фотія, була одним з найбільш нестабільних періодів в історії Візантії. Імперія щойно оговталася від соціально-політичного і релігійного руху, що був скерований проти поклоніння іконам і отримав назву іконоборства. У боротьбі, що тягнулася більше століття, брали участь усі верстви населення. Ворожнеча захопила навіть імператорську династію. У 730 р. імператор Лев III (717-741) заборонив поклоніння іконам, яке на соборі 754 р. було оголошене ерессю. Але вже на II Нікейському соборі у 787 р. культ ікон був відновлений і остаточно затверджений у 843 р.⁹

Після поразки іконоборства виникли дві партії: прибічники безжальної боротьби з еретиками – "акрівійці" та "ікономи", що стояли на позиціях поблажливого до них ставлення. Партії ці були настільки значимі, що імператори були змушені з ними рахуватися при виборі патріархів. У 846 р. константинопольським патріархом був обраний син імператора Михайла Ранга, насильно пострижений у монахи ще в юнацькому віці – Ігнатій. Суворий аскет та поборник благочестя, безкомпромісний ворог ще не зовсім придушеного тоді іконоборства, новий патріарх зіткнувся з тими, м'яко кажучи, аморальними порядками, що панували при дворі візантійського імператора. Гнів Ігнатія був скерований на дядю імператора, поведінка якого відрізнялася особливою безсоромністю та презирством до усілякої моралі. Конфлікт, що тягнувся багато років, закінчився, нарешті, звинуваченням патріарха у державному злочині та засланням на острів Теревінф. За словами історичної хроніки "Продовжувач Феофана" (IX-X ст.) Ігнатія було скинуто і побито, а його прихильники зазнали "ув'язнення, вигнання і найжорстокішого покарання"¹⁰. Новим патріархом (з 858 р.) став Фотій.

Народження Фотія відносять до перших десятиліть IX ст. (найвірогіднішою датою вважається 820 р.). Сім'я його належала до константинопольських аристократичних родів. Серед родичів Фотія було ім'я, що стало предметом особливої фамільної гордості – патріарх Тарасій (784-806), відомий захисник вшановування ікон, який головував на VII Вселенському соборі і якого Фотій називав рідним братом свого діда по лінії батька¹¹.

Фотій отримав блискучу освіту. Один з його сучасників писав: "Він настільки оволодів граматиною, поезією, риторикою, філософією, навіть медициною, що не тільки перевершив, здається, усіх своїх сучасників, але міг суперничати і з древніми"¹².

Кар'єра Фотія почалася на державній службі. Відомо, що він подорожував з дипломатичною місією до двору арабського халіфа. Вирушаючи туди він написав послання своєму братові Тарасію, що згодом стало відоме як “Міріобібліон”, або “Бібліотека”. У цій праці є посилання на майже 280 античних авторів. Головну увагу він звертав на проблеми мови, на те, як краще описувати реальність та виражати стан мислення. Тому його вважають представником візантійської схоластики¹³. Невідомо, чи викладав майбутній патріарх офіційно у Константинопольському університеті, але учні у нього були, і будинок його був центром жвавого інтелектуального життя столиці¹⁴.

З огляду на ці тенденції на Заході Римської імперії, які виявлялися на тлі постання Священної Римської імперії Каролінгів, а перед тим – створення Папської держави (Патримонію св. Петра), що припало на добу правління короля франків Пипіна Короткого, у Константинополі пожвавився процес ідеологічного спротиву претензіям Риму на верховенство влади. Цілком виправдано на роль ідейного натхненника боротьби з папським універсалізмом Візантійський імператор обрав Фотія – племінника патріарха Тарасія, який був локомотивом тодішнього просвітницького руху в імперії. Михайло III проголосив його Константинопольським патріархом. Щоправда, сталося це під впливом вихователя й співправителя Варди Вірменина, який незаконно усунув з патріаршого престолу патріарха Ігнатія (847–858 рр.) через те, що той публічно засуджував деспотизм, самоуправство та порочне життя можновладця. Загалом, як стверджують дослідники, усунення патріархів у Візантійській імперії відбувалося у найбільш ганебний спосіб, як, власне, їх проголошення нерідко не мало нічого спільного з церковними канонами.

Менше ніж за місяць Фотій із нехрещеного радника імператорського двору, пройшовши усі священничі щаблі, 25 грудня 858 р. був інтронізований, але спроба зайняти Константинопольський престол за живого патріарха Ігнатія викликала обурення й серед прихильників відстороненого Ігнатія, і в Римі. Загалом у справі патріарха Фотія відбулися щонайменше чотири собори, на яких його то обирали, то скидали. Як би це дивно не звучало, але то були справжній триумф і трагедія Константинопольського престолу¹⁵.

Із самого початку патріаршество Фотія було відмічене смутою і безладами. Прибічники Ігнатія виступили проти Фотія. Бути посередником у цьому питанні вони запросили римського папу Миколу I (858-867). Коли Фотій за старовинним церковним порядком сповістив інших патріархів про своє обрання на престол, у тому числі і папу, останній вирішив прийняти бік вигнанця – Ігнатія.

Своє право вирішувати всі справи Вселенської Церкви римський первосвященик обґрунтовував, спираючись на так звані Лжеісидорові декреталії – зібрання церковних документів, головним чином підроблених, що з'явилися у Франції в середині IX ст. з метою обґрунтування верховної влади папи у вселенській церкві і його незалежності від світської влади. Декреталії проводили ідею непогрішності папи і були покладені в основу канонічного права. Їх автор – невідома особа, яка ховалася під псевдонімом Ісидора Меркатора – включив у зібрання більше ста послань (декреталій) пап, у тому числі й славнозвісний “Костянтинів дар”. Останній був складений як грамота, що дана римським імператором Костянтином I Великим (306-337) папі Сильвестру I (314-335) та його правонаступникам “до скінчення віку сього”. Вирішивши перенести свою столицю на Схід, тому що “не подобає земному царю володарювати там, де небесним царем засновано було першість священства і верховенство релігії християнської”, Костянтин передав у володіння папи “Рим, а також усі провінції, місцевості, міста Італії і західних областей”. У церковному відношенні папа повинен

мати верховенство над чотирма патріархами (Антиохійським, Александрійським, Єрусалимським та Константинопольським), а також над усіма церквами на всій землі. Ці документи не тільки обґрунтовували законність створеної Папської держави, але й підігрівали домагання римських первосвящеників над усіма іншими ієрархами¹⁶.

На Латеранському соборі (863 р.) і в посланні 865 р. папа оголосив наступне: Ігнатій вигнаний незаконно, Фотій не може бути визнаний патріархом. У крайньому випадку можливий новий процес, якщо Ігнатій і Фотій постануть перед своїм суддею у Римі¹⁷. У свою чергу, з ініціативи Фотія, візантійський імператор Михайло III (840-867) надіслав листа до папи Миколи I, де порівнюючи грецьку і латинську, визначив останню як “мову скіфів і варварів”¹⁸. У відповідь імператору папа написав: “Якщо ви називаєте латинську мову варварською, бо не розумієте її подумайте, як смішно називати себе римськими імператорами, не знаючи римської мови”¹⁹.

Розкол відбувся, і в 866 році Фотій розіслав східним патріархам окружне послання, в якому уперше викладалися догматичні аргументи проти католицького догмату про сходження Святого Духа (т.зв. Filioque)²⁰.

Питання це мало довгу передісторію, що була пов’язана із розбіжностями у богослов’ї між Сходу і Заходу, а також з цілим рядом політичних і церковних непорозумінь. Вже в IV столітті розуміння Трійці греками і латинянами було різним. Східна церква визнавала джерелом Святого Духу тільки Бога-Отця, католики залучали сюди також і Бога-Сина²¹.

Уперше додавання Filioque до Символу віри було затверджене в Іспанії на Толедському соборі у VII столітті. Поступово воно стало звичним, і у VIII столітті франкський імператор Карл Великий (768-814) вже користувався ним як приводом для злісних нападок на греків. Він відмовився визнати рішення Сьомого Вселенського Собору (787 рік), тому що останнім був проголошений Символ без Filioque. Проте римські первосвященики того часу встали на захист греків. Хоча західне богослов’я і визнавало подвійний вихід Святого Духу, папи все ж вважали додавання до Символу неприпустимим. Офіційно латинська Церква затвердила Filioque тільки в XI столітті²².

Карл Великий, зі свого боку, був переконаний у богословській правильності Filioque. У 809 році імператор скликав собор, на якому Filioque було затверджено, а греки засуджені. Проти рішень собору виступив папа Лев III (795-816), який у листі до імператора заявив, що хоча він і розділяє його переконання з приводу подвійного нисходження Духу, проте, не вважаючи себе рівним батькам Церкви, він (папа) виступає проти рішень собору. Текст Символу віри без Filioque був викарбуваний на мармуровій плиті і виставлений біля входу у базиліку святого Петра²³.

Поряд із засудженням Filioque (пізніше Фотій присвятив цьому питанню свою книгу “Містагогія”) послання Константинопольського патріарха засуджувало ряд латинських звичаїв: піст у суботу, використання у перший тиждень великого посту молока, сира та яєць, безшлюбність духовенства та невизнання миропомазання, яке здійснене звичайними священиками²⁴.

Конфлікт ще більше поглиблювало так зване “болгарське питання”. Керуючись ідеєю політичної незалежності, болгарський цар Борис (852-889) довго не міг зробити рішучого вибору між Візантією та Римом. Спочатку він захотів приєднатися до Східної церкви і охрестився сам у 865 р. у Константинополі. Грецькі місіонери розпочали свою діяльність, і Фотій надіслав болгарським князям детальний трактат з питань віровчення. Однак, у 866 р. Борис, який обманувся у своїх сподіваннях церковної незалежності, звернувся до Риму, щоб отримати від Миколи те, у чому йому відмовляв Фотій. Папа зумів обійти питання про власного болгарського патріарха,

але одразу ж відправив туди групу місіонерів, які під керівництвом двох єпископів розпочали роботу у відповідності з особистими директивами папи. Візантійський обряд був замінений римським. Грецькі місіонери були змушені покинути країну (хоча врешті-решт болгари знову перейшли на бік Константинополя). Таким чином, вплив римського престолу розповсюдився аж до воріт візантійської столиці²⁵.

Греки визнали це неприпустимим. Справа набула характеру фундаментального протистояння Сходу проти західних “злочинців” із застосуванням крайніх методів. Новий Константинопольський собор 867 р. чотирьох східних патріархів (Константинопольського, Єрусалимського, Антіохійського та Александрійського) одноставно визнав папу “єретиком і руйнівником винограднику Господня”, недостойним священного сану, і оголосив йому анафему²⁶.

Крім того, собор затвердив наступне: вселенські собори є вищим церковним авторитетом для всіх церков, у тому числі й Римської; собори можуть скликатися і без згоди папи; теорія про папську непогрішність є ересю; вчення про *Filioque* є також єретичним²⁷.

З іменем Фотія пов’язана і така важлива місіонерська і просвітницька діяльність “солунських братів” – Кирила та Мефодія. У 863 році вони були відправлені візантійським імператором до Моравії, де розпочали пропаганду християнства і допомагали тамтешньому князеві Ростиславу в його боротьбі проти німецьких феодалів. Перед початком своєї місії Кирило з братом створили на основі грецького алфавіту слов’янську абетку²⁸. З грецької Кирил виніс і головний організуючий принцип своєї абетки (імена, фонетичні та числові значення та порядок букв) та інші символи для особливих слов’янських фонем²⁹.

Після цього брати переклали Євангеліє з Апостолом (Діяння та Послання апостольські), Псалтир і ряд богослужбових книг старослов’янською мовою, що забезпечувало проведення на цій мові літургії³⁰.

Діяльність просвітителів викликала активну протидію німецького духовенства, яке звернулося за допомогою до папи Миколи I. Брати були звинувачені у ересі. Їх звинувачували у порушенні (на думку церковників), одного із християнських догматів – вживати в службі Божій релігійні тексти лише на трьох мовах: єврейській, грецькій та латині. Викликаний до Риму Кирило тяжко захворів і помер в 869 році, а Мефодія було висвячено в сан архієпископа Моравії та Панонії. У 882 р. Мефодій відвідав Константинополь і був сердечно прийнятий імператором Василієм I (867-886). Свою діяльність він продовжував до самої смерті у 885 році³¹.

Після смерті Мефодія, учні “солунських братів” змушені були в 886 р. переселитися до Болгарії. Остання стає на певний час головним культурним центром православних слов’ян³².

Подальшу долю константинопольського патріарха визначив черговий державний переворот у візантійській столиці. Імператора Михайла III (840-867) було вбито. Владу взяв його фаворит Василь Македонець (867-886), що був причетний до цього злочину. Фотія було схоплено, позбавлено сану і відправлено у заслання. Патріарший престол знову зайняв Ігнатій. Автор хроніки “Продовжувач Феодана” зазначає, що, таким чином, імператор відновив справедливість по відношенню до незаконно позбавленого влади патріарха і цим кроком “дав ... церкви справжнього жениха, дітям – батька у відповідності до канонів”³³. Проте, відновлення справедливості по відношенню до одного патріарха було здійснене за рахунок кричущого свавілля по відношенню до іншого.

Новий папа Адріан II (867-872) оголосив про відлучення Фотія від церкви. Собор у Константинополі 869-870 рр. (католицька церква вважає його VIII Вселенським

собором) під керівництвом трьох папських легатів повторив цей вирок Фотію; здійснені ним посвячення були відмінені³⁴.

Однак, ця перемога знову-таки виявилася нетривалою. Більшість населення і духовенства були на стороні Фотія, приниження якого в очах усіх було рівносильне приниженню Сходу перед Римом. Вплив Фотія при дворі посилювався, до того ж незадовго до смерті Ігнатія сталося його примирення із Фотієм. Відразу ж після смерті свого колишнього супротивника Фотій повторно вступив на патріарший трон (877 рік). На соборі 879-880 років знову восторжествували Фотій та його прибічники. Формально цей собор виглядає як вселенський: на ньому були присутніми легати папи Іоанна VIII (872-882), які зробили слабку спробу добитися від Фотія вибачень за позбавлення влади папи Миколи. Але візантійці жалю не висловили, і, більше того, собор офіційно затвердив незаконність яких би то не було додавань до Символу віри, тим самим засудивши *Filioque*. На заході цей собор спочатку був визнаний вселенським, але згодом, в XI столітті, при папі Григорії VII (1073-1085), рішення собору виявилися неприйнятними, і замість нього вселенським стали рахувати собор 869-870 років, що засудив Фотія і відновив Ігнатія. Після цього Фотій правив ще шість років і був позбавлений патріаршого престолу імператором Левом VI (886-912) (вихованцем Фотія) у 886 р. Царські чиновники зійшли на амвон храму Святої Софії, де в цей час служив Фотій, зачитали грамоту з вигаданими злочинами патріарха, “скинули його з трону і відправили до заслання у монастир”³⁵. Помер колишній патріарх, вірогідно між 891 та 897 роками³⁶.

Патріарх Константинопольський Фотій I належить до кола тих видатних історичних особистостей, характер і значення діяльності яких заслуговують на підвищену увагу з боку дослідників. Його значення як вченого надзвичайно велике. Адже про багато творів старожитності ми дізнались саме завдяки “Міріобібліону” патріарха. Діяльність Фотія мала величезний вплив не тільки на церковно-державні відносини у Візантії, але і визначила характер стосунків між церквами Сходу і Заходу. У його особі знайшли своє відображення тенденції до об’єднання і незалежності внутрішніх сил Візантії від Риму. Ці тенденції були притаманні державному життю Ромейської імперії також і в подальший період.

Розкол у християнстві був породжений різним становищем Церкви Христової у Західній Європі та Візантії. Відсутність централізованої влади у Римській імперії сприяла посиленню ролі римських пап. У Візантійській імперії патріарх підпорядковувався імператору, який хоч і був Главою Церкви, але не єдиною, оскільки існували давні патріархати з таким ж претензіями на верховенство влади у християнському світі, як Константинопольський патріарх. Натомість Римська кафедра і Папа були політично більш незалежними та централізованими.

Особливості історичного розвитку й функціонування Церкви Христової на Заході та Сході Римської імперії зумовили доктринально-богословські, літургічні та канонічні суперечності, частину з яких було обґрунтовано у першому тисячолітті, а частину – в другому. Важливо усвідомити, що папа Лев IX не був безпосереднім співучасником церковного розколу. Після полону його здоров’я сильно похитнулося, і він помер за три місяці до того, як патріарх Михайло організував собор, на якому викляли папське посольство.

Водночас несправедливо вважати, що розкол Церкви Христової спричинений лише одними амбіціями двох Князів Церкви – Папи й Константинопольського патріарха. Вони обидва швидко померли, а оскільки померли ті, кого піддали анафемі, то разом із ними вмерли й анафемі. Отже, ніщо не заважало відновити церковну єдність, і

таку спробу Рим зробив, але у Константинополі вибрали інший курс – стали на шлях остаточного відокремлення від “латинського заходу”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ *Мейендорф И.*, прот. Введение в святоотеческое богословие. К.: храм прп. Агапита Печерского, 2002. С.303.
- ² *Блиев В. Р.* Споры о патриархе Фотии: к проблеме “византийского папизма” в отечественной историографии конца XIX – начала XX в. // *Ученые записки Казанского государственного университета*. 2010. Т. 152. Кн. 3. Ч. 1 Гуманитарные науки. С. 179-180. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/spory-o-patriarhe-fotii-k-probleme-vizantiyskogo-papizma-v-otechestvennoy-istoriografii-kontsa-xix-nachala-xx-v>
- ³ *Платонов И. В.* Патриарх Фотий. 891-1891. М.: Типография Потапова, 1891. 152 с.
- ⁴ *Россейкин Ф. М.* Первое правление Фотия, патриарха константинопольского. Сергиев Посад, 1915. 491 с.
- ⁵ *Лебедев А. П.* Очерк внутренней истории Византийско-восточной церкви в IX и XI веках. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. 308 с.; *Лебедев А. П.* История разделения церквей в IX, X и XI веках. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 308 с.
- ⁶ *Павленко Л. В.* Філологічні студії візантійського патріарха Фотія// *Культура народів Причорномор'я*. 2008. № 138. С. 42-48. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/24740/10-Pavlenko.pdf?sequence=1>
- ⁷ *Пащенко Е. В.* Церковно-государственные отношения в Византийской империи по исторической хронике “Продолжатель Феофана” (IX–X века) // *Вестник Свято-Филаретовского института*. 2020. №33. С. 118-143. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tserkovno-gosudarstvennye-otnosheniya-v-vizantiyskoy-imperii-po-istoricheskoy-hronike-prodolzhatel-feofana-ix-x-veka>
- ⁸ *Сухова Н. Ю.* Патриарх Фотий и его роль в оппозиции Восток-Запад в оценке представителей российских духовных академий конца XIX – начала XX в. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2017. №74. С. 103–119. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/patriarh-fotiy-i-ego-rol-v-oppozitsii-vostok-zapad-v-otsenke-predstaviteley-rossiyskih-duhovnyh-akademiy-kontsa-xix-nachala-xx-v>
- ⁹ *Митрохин Л. Н.* Христианство: Словарь. Москва: Республика, 1994. 560 с. С. 159.
- ¹⁰ *Лебедев А. П.* Очерк внутренней истории Византийско-восточной церкви в IX и XI веках. С.23-24.; *Лебедев А. П.* История разделения церквей в IX, X и XI веках. С. 20-23.; *Пащенко Е. В.* Вказ. праця... С. 126.
- ¹¹ *Россейкин Ф. М.* Вказ. праця... С. 9.
- ¹² Там само. С. 19-20.
- ¹³ *Платонов И. В.* Вказ. праця... С.93-94.; *Крالیук П. М., Смирнов А. И.* Роль святых Кирилла и Мефодия в становлении православно-славянской культуры. // *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 416. С. 107. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/6023/1/Kraliuk%2C%20Smyrnov.pdf>
- ¹⁴ *Мейендорф И.* Вказ. праця... С. 303, 305.
- ¹⁵ *Платонов И. Ф.* Вказ. праця... С. 6.
- ¹⁶ *Митрохин Л. Н.* Вказ. праця... С. 238-239, 257.; *Лортыц Й.* История церкви: в 2 т. Т. 1. Москва: “Христианская Россия”, 1999. 514 с. С. 237-239.

- ¹⁷ Лортуц Й. Вказ. праця...С.267-268.; Сказкин С.Д. История Византии: в 3 т. Т. 2. Москва: Наука, 1967. 470 с. С. 196-197.
- ¹⁸ Katunines M. The Mission of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia–Between Constantinople and Rome. *Hiperboreea*. 2021.Vol. 8. No. 2. P. 165. URL: <https://scholarlypublishingcollective.org/psup/hiperboreea/article-split/8/2/159/216631/The-Mission-of-the-Thessaloniki-Brothers-in-Great>.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Мейендорф И. Вказ. праця...С. 306.
- ²¹ Там само
- ²² Там само.
- ²³ Там само. С. 307.
- ²⁴ Россейкин Ф. М. Вказ. праця...С. 393-394.
- ²⁵ Лортуц Й. Вказ. праця...С.269.; Сказкин С.Д. Вказ. праця...С. 196.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Воейков Н. Н. Церковь, Русь и Рим. Минск: Лучи Софии, 2000. 656 с. С. 91.
- ²⁸ Павленко Л. В. Вказ. праця...С. 44-45.; Кралюк П. М., Смирнов А. И. Вказ. праця...С.109.
- ²⁹ Katunines M. Вказ. праця... р.168.
- ³⁰ Павленко Л. В. Вказ. праця...С. 44-45.; Кралюк П. М., Смирнов А. И. Вказ. праця...С. 109.
- ³¹ Павленко Л. В. Вказ. праця...С. 45.; Katunines M. Вказ. праця... р.176.
- ³² Кралюк П. М., Смирнов А. И. Вказ. праця...С.110.
- ³³ Пащенко Е. В. Вказ. праця... С. 127.
- ³⁴ Лортуц Й. Вказ. праця...С. 269.
- ³⁵ Пащенко Е. В. Вказ. праця... С. 127.
- ³⁶ Мейендорф И. Вказ. праця...С. 205-206.

REFERENCES

- ¹ *Mejendorf I.*, prot. Vvedenie v svyatootecheskoe bogoslovie. K.: hram prp. Agapita Pecherskogo, 2002. 360 s. S. 303.
- ² *Bliev V. R.* Spory o patriarhe Fotii: k probleme “vizantijskogo papizma” v otechestvennoj istoriografii konca XIX – nachala XX v. // *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2010. T. 152. Kn. 3. CH. 1 Gumanitarnye nauki. С. 179-180. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/spory-o-patriarhe-fotii-k-probleme-vizantijskogo-papizma-v-otechestvennoj-istoriografii-kontsa-xix-nachala-xx-v>
- ³ *Platonov I. V.* Patriarh Fotij. 891-1891. M.: Tipografiya Potapova, 1891. 152 s.
- ⁴ *Rossejkin F. M.* Pervoe pravlenie Fotiya, patriarha konstantinopol's'kogo. Sergiev Posad, 1915. 491 s.
- ⁵ *Lebedev A. P.* Oчерк vnutrennej istorii Vizantijsko-vostochnoj cerkvi v IX i XI vekah. Sankt-Peterburg: Aletejya, 1999. 308 s.; *Lebedev A.P.* Istoriya razdeleniya cerkvej v IX, X i XI vekah. Sankt-Peterburg: Aletejya, 2001. 308 s.
- ⁶ *Pavlenko L. V.* Filolohichni studii vizantiiskoho patriarkha Fotiia // *Kultura narodov Prychernomoria*. 2008. № 138. S. 42-48. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/24740/10-Pavlenko.pdf?sequence=1>
- ⁷ *Pashchenko E. V.* Cerkovno-gosudarstvennye otnosheniya v Vizantijskoj imperii po istoricheskoj hronike “Prodolzhatel' Feofana” (IX–X veka) // *Vestnik Svyato-Filaretovskogo instituta*. 2020. №33. S. 118-143. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/>

- tserkovno-gosudarstvennye-otnosheniya-v-vizantiyskoy-imperii-po-istoricheskoy-hronike-prodolzhatel-feofana-ix-x-veka
- ⁸ *Suhova N. YU.* Patriarh Fotij i ego rol' v oppozicii Vostok-Zapad v ocenke predstavitelej rossijskikh duhovnyh akademij konca XIX – nachala XX v. *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya II: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi.* 2017. №74. S. 103–119. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/patriarh-fotij-i-ego-rol-v-oppozitsii-vostok-zapad-v-otsenke-predstaviteley-rossijskikh-duhovnyh-akademiy-kontsa-xix-nachala-xx-v>
- ⁹ *Mitrohin L. N.* Hristianstvo: Slovar'. Moskva: Respublika, 1994. 560 s. S. 159.
- ¹⁰ *Lebedev A. P.* Oчерk vnutrennej istorii Vizantijsko-vostochnoj cerkvi v IX i XI vekah. S. 23-24.; *Lebedev A. P.* Istorija razdeleniya cerkvej v IX, X i XI vekah. S. 20-23.; *Pashchenko E. V.* Vkaz. pratsia... S. 126.
- ¹¹ *Rossejkin F. M.* Vkaz. pratsia... S. 9.
- ¹² Tam samo. S. 19-20.
- ¹³ *Platonov I. V.* Vkaz. pratsia. S. 93-94.; *Kralyuk P. M., Smirnov A. I.* Rol' svyatyh Kirilla i Mefodiya v stanovlenii pravoslavno-slavyanskoj kul'tury. // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta.* 2017. № 416. S. 107. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/6023/1/Kraliuk%2C%20Smirnov.pdf>
- ¹⁴ *Mejendorf I.* Vkaz. pratsia... S. 303, 305.
- ¹⁵ *Platonov I. V.* Vkaz. pratsia. S. 6.
- ¹⁶ *Mitrohin L. N.* Vkaz. pratsia... S. 238-239, 257.; *Lortc J.* Istorija cerkvi: v 2 t. T. 1. Moskva: "Hristianskaya Rossiya", 1999. 514 s. S. 237-239.
- ¹⁷ *Lortc J.* Vkaz. pratsia... S. 267-268.; *Skazkin S. D.* Istorija Vizantii: v 3 t. T. 2. Moskva: Nauka, 1967. 470 s. S. 196-197.
- ¹⁸ *Katuninec M.* The Mission of the Thessaloniki Brothers in Great Moravia—Between Constantinople and Rome. *Hiperboreea.* 2021. Vol. 8. No. 2. P. 165. URL: [https://scholarlypublishingcollective.org/psup/hiperboreea/article-split/8/2/159/216631/The-Mission-of-the-Thessaloniki-Brothers-in-Great.](https://scholarlypublishingcollective.org/psup/hiperboreea/article-split/8/2/159/216631/The-Mission-of-the-Thessaloniki-Brothers-in-Great)
- ¹⁹ Tam samo.
- ²⁰ *Mejendorf I.* Vkaz. pratsia... S. 306.
- ²¹ Tam samo.
- ²² Tam samo.
- ²³ Tam samo. S. 307.
- ²⁴ *Rossejkin F. M.* Vkaz. pratsia... S. 393-394.
- ²⁵ *Lortc J.* Vkaz. pratsia... S. 269.; *Skazkin S. D.* Vkaz. pratsia... S. 196.
- ²⁶ Tam samo.
- ²⁷ *Voejkov N. N.* Cerkov', Rus' i Rim. Minsk: Luchi Sofii, 2000. 656 s. S. 91.
- ²⁸ *Pavlenko L. V.* Vkaz. pratsia... S. 44-45.; *Kralyuk P. M., Smirnov A. I.* Vkaz. pratsia... S. 109.
- ²⁹ *Katuninec M.* Vkaz. pratsia... P. 168.
- ³⁰ *Pavlenko L. V.* Vkaz. pratsia... S. 44-45.; *Kralyuk P. M., Smirnov A. I.* Vkaz. pratsia... S. 109.
- ³¹ *Pavlenko L. V.* Vkaz. pratsia... S. 44-45.; *Katuninec M.* Vkaz. pratsia... P. 176.
- ³² *Kralyuk P. M., Smirnov A. I.* Vkaz. pratsia... S. 110.
- ³³ *Pashchenko E. V.* Vkaz. pratsia... S. 127.
- ³⁴ *Lortc J.* Vkaz. pratsia... S. 269.
- ³⁵ *Pashchenko E. V.* Vkaz. pratsia... S. 127.
- ³⁶ *Mejendorf I.* Vkaz. pratsia... S. 205-206.